

Sociologie (a) orální historie: Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation dostupný v Centru vizuální historie Malach při Univerzitě Karlově

Jakub Mlynář, Jiří Kocian, Karolína Bukovská, Lenka Chudomelová

Bezprecedentní možnosti archivace a sdílení informací vedou v naší současné společnosti k tomu, že se obraz minulosti zachycený ve vzpomínkách a vyprávěních přímých pamětníků stává důležitým zdrojem našeho (laického i odborného) vědění o této minulosti. S ohledem na rostoucí počet archivovaných orálněhistorických interview (dále OHI), často dostupných na internetu či na specializovaných pracovištích, lze orální historii využít jako specifický zdroj dat, analyzovatelných (mimo jiné) i ze sociologického hlediska. Bližší představení jednoho z takových zdrojů, konkrétně *Archivu vizuální historie USC Shoah Foundation*, přístupného v Praze prostřednictvím Centra vizuální historie Malach, je hlavním cílem tohoto textu.

Orální historie jako zdroj sociologického poznání

Průsečík sociologie a orální historie může mít v zásadě dvojí podobu: (a) *orální historie sociologie* a (b) *sociologie orální historie*. Soustředíme se zde výlučně na druhý případ.¹ Asi prvním významnějším sociologem, jenž věnoval orální historii (dále OH) určitou pozornost, byl Robert K. Merton. V jeho stati „O historii a systematice sociologické teorie“, poprvé vydané roku 1968, se můžeme dočíst: „Zatímco historikové přičinlivě sbírají ‚orální historie‘ nedávné minulosti věd – nahrávají cílené rozhovory s hlavními účastníky této historie –, sociologové stále omezují svou pozornost na veřejné dokumenty. Zde máme další příklad toho, jak historikové-novousedlíci předstihují sociology-domorodce, jimž historikové zjevně vděčí za dotazovací techniky.“ (Merton 2007: 10–11)

Merton se omezuje na „minulost věd“, i když v poznámce pod čarou podává též stručnou informaci o OH jako takové. Sociologii jako vědě se nabízí možný přístup k OH ve dvou dimenzích: na jedné straně lze OH podrobit zkoumání obecně jakožto zvláštní sociální fenomén současnosti, a to perspektivou *makrosociologickou* nebo *mikrosociologickou*. Na straně druhé lze k OH přistoupit jako ke specifickému zdroji dat, který je možno analyzovat také ze sociologického hlediska.

Nahrávky rozhovorů pořízených metodou OH mohou být předmětem sociologického zájmu prostřednictvím interpretace OHI s ohledem na různé sociální fenomény a problémy. Archivní rozhovory jsou vždy – nevyhnutelně a z podstaty – nahrávkami situovaného jednání členů společnosti během institucionalizované sociální interakce. Můžeme je tedy analyzovat podobně jako jakékoliv další videonahrávky sociálního jednání (vizuální sociologie, sociopsychologické metody, etnometodologická konverzační analýza atd.). OH zároveň poskytuje vhledy do žitého světa zúčastněných osob: vypovídá o jejich hodnotách, názorech, významech připisovaných

aspektům sociální organizace a reality, ale i o jejich vlastním porozumění sobě samým (tj. o osobní identitě jako o čemsi, co se rodí z reflexivní vazby sociálních a kolektivních identit, viz Mlynář 2017). Nabízí se též možnost studovat rozmanitá témata od paměti a vyprávění přes rodinu či náboženské tradice až po analýzu sociálních sítí na základě osobních vazeb narátorů.

V sociologické (a obecněji společenskovední) analýze archivovaných OHI lze zaujmout dvojí postoj: *realistický* a *konstruktivistický*. V případě realistického postoje je OHI (či jakékoliv výzkumné interview) posuzováno jako neutrální a neproblematický způsob shromažďování poznatků o sociální realitě. Jazyk je zde chápán jednoduše jako transparentní prostředek komunikace coby předávání informací „z místa na místo“ či snad spíše „z hlavy do hlavy“. Narátor je v podstatě *informátorem*, jenž poskytuje sociologovi informace o věcech, které sociologa zajímají. Povaha jazykové interakce, ale i kulturní a společenský kontext jsou v této perspektivě zpravidla ignorovány. Druhý, tedy konstruktivistický postoj přistupuje naopak k výzkumným rozhovorům (včetně OHI) především jako ke specifickým sociálním situacím, během kterých dva jedinci spolupracují (nebo také ne) na utváření významu, sledující vlastní (někdy odlišné) zájmy. Narátor je zde pojat jako *participant*, čili jako osoba, která utváří svou výpověď o minulosti společně s tazatelem. Jazyk a interakční/společenský kontext je zde tedy zcela ústřední.

Ve skutečnosti však nejde o ostrou dualitu, ale spíše o kontinuum zahrnující škálu výzkumných pozic. Konkrétní výzkumná praxe sociologa, jenž pracuje s OHI, může být kombinací vícero přístupů. S určitými úpravami se zde jako užitečné jeví rozlišení, které poskytla C. Riessmann v souvislosti s narativní analýzou (srov. též Hájek 2014). Vymezuje čtyři základní modely narativní analýzy ve společenských vědách, jež zároveň odrážejí i vývoj této výzkumné perspektivy v posledních desetiletích: (1) *tematická analýza* – klade důraz na obsah řečeného, cílem je tvorba typologií (jako v *grounded theory*), nezajímá se zpravidla o kontext ani o jazykovou povahu výpovědi; (2) *strukturní analýza* – klade důraz na formu řečeného, zkoumá spíše menší množství narativů, předmětem je zkoumání vztahu mezi jazykovým vyjádřením a významem, který toto vyjádření zprostředkovává; (3) *interakční analýza* – klade důraz na dialog a zahrnuje v sobě (1) i (2), ústředním rámcem je sociální situace nahlížená prizmatem „mikrosociologie“; (4) *performativní analýza* – klade důraz na individuální self a jeho projevy, ve středu zájmu jsou postavy, okolnosti a posluchači, snaží se zachytit samotný proces *konstrukce* identity (Riessmann 2005: 2–5). Sociologické využití OHI se může řídit právě těmito možnými pohledy.

Abychom potenciál sociologického využití archivů OH ilustrovali, předložíme dvě případové studie založené na seminárních pracích studentek univerzitního kurzu *Identita mezi pamětí a vyprávěním*, jenž byl v Centru vizuální historie Malach realizován v akademickém roce 2016/2017 ve spolupráci s Katedrou sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. V typologii Riessmannové bychom obě označili především za „tematickou analýzu“. Nejprve však přiblížíme samotný archiv, z něhož obě práce vycházejí.

Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation v CVH Malach

Již zmíněný *Archiv vizuální historie* (VHA)² je jednou z největších sbírek OHI, která však – jak už je z názvu patrné – přináší celý jeden rozměr navíc. Primárně se zaměřuje na zpřístupnění videorozhovorů s přeživšími holocaustu a jiných genocid i dalšími svědky těchto událostí. Jeho obsah však není geograficky ani temporálně limitován, díky čemuž nabízí široké spektrum rozhovorů ve více než 30 různých jazycích. Jeho původní jádro představuje sbírka asi 52 000 interview zaměřených na události holocaustu během druhé světové války, které byly pořízeny v 90. letech. Archiv je však stále rozšiřován a tohoto tématu se nyní týká 53 925 nahrávek, kromě toho lze v současnosti ve VHA nalézt 334 rozhovorů ke genocidě Arménů, 86 interview zabývajících se genocidou Tutsiů ve Rwandě, 30 rozhovorů o nankingském masakru, 14 svědectví týkajících se genocidy v Guatemale, 5 o genocidě v Kambodži, 4 interview vztahující se ke konfliktu ve Středoafričské republice a 10 komentujících současný antisemitismus.

Rozhovory mají díky užití metodice sběru široký tematický záběr: zaznamenané narace představují celý životní příběh pamětníků, jejich rodinnou historii, v případě hlavní části sbírky tedy období před druhou světovou válkou i po ní.³ Těto skutečnosti často využívají nejen badatelé zpracovávající dějiny 20. století, ale i výzkumy sociologické, antropologické, lingvistické a zástupci mnoha dalších vědních disciplín. Online rozhraní digitálního archivu je pro usnadnění práce s takto masivním objemem dat opatřeno několika vyhledávacími nástroji. Nejvýznamnější je tezaurus 62 000 klíčových slov přiřazených k jednotlivým segmentům nahrávek, umožňující efektivní vytváření tematicky profilovaných souborů interview napříč všemi jazyky (*index search*)⁴. Nejnovější integrální součástí systému VHA je možnost zobrazení transkriptů rozhovorů, což v mnoha ohledech usnadňuje práci těm badatelům, kteří pořizují doslovné přepisy, a zjednodušuje překonávání jazykových bariér způsobených lingvistickou variabilitou shromážděného materiálu.

Jelikož Centrum vizuální historie Malach (CVHM), přístupový bod k VHA pro Českou republiku, působí při Ústavu formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy, mohou uživatelé na místě pro vyhledávání použít i unikátní fulltextový fonetický vyhledávač AMALACH (v češtině a angličtině)⁵. Jeho prostřednictvím je možné vyhledávat i ty konkrétní termíny, které nejsou součástí sady klíčových slov. Tento nástroj vznikl právě díky spojení počítačové lingvistiky a materiálů z VHA.

Konkrétní příklady využití archivu USC Shoah Foundation

Jak dokládá přehled publikovaných i nepublikovaných textů dosud vzniklých v českém a slovenském společenském prostředí, rozpětí zkoumaných témat je vskutku široké a v principu neomezené.⁶ V této sekci se zaměříme pouze na dvě specifická témata: (1) vztah židovských přeživších k Němcům, což je spojeno s otázkou *kolektivních identit*; a (2) vlastní jméno jako předmět vyprávění v souvislosti s dynamikou *sociální a osobní identity*.⁷

Vztah židovských přeživších holocaustu k Němcům

Jaký postoj zaujímají Židé, kteří přežili holocaust, po desítkách let v cizině k Němcům? Jaké vlastnosti jim připisují, stýkají se s nimi, či je obviňují? Tyto otázky usiluje zodpovědět seminární práce Lenky Chudomelové, zpracovaná na základě analýzy deseti nahrávek interview z VHA. Ač by se mohlo zdát, že relevance tohoto tématu bude s postupem času klesat, není tomu tak. Způsob, jakým přeživší holocaustu vnímají či vnímali Němce, do určité míry přechází na jejich potomky a stává se součástí „kolektivní paměti“ (Rapaport 1997; Kranz 2009). Postoj přeživších k Němcům je zčásti individuální – ovlivněný jejich biografií a konkrétními zkušenostmi během války (např. ti, kdo za války obdrželi pomoc od „běžných“ Němců, je vidí v příznivějším světle). V rozhovorech lze identifikovat dvě základní dilemata, od kterých se odvíjí vztah přeživších Židů k Němcům či německému národu jako takovému. První je *dilema viny*, které se do velké míry realizuje v otázce, zda Němci věděli, co se v jejich zemi v době třetí říše „opravdu děje“, tedy zda znali skutečnou povahu koncentračních táborů. Druhé téma se týká *německé národní identity*, tedy otázky, zda se Němci po válce změnili, uvědomují si problémy minulosti svého národa, či zda v jejich „povaze“ zůstala náchylnost k podlehnutí totalitární ideologii. Vzhledem k prostorovým omezením tohoto článku se zaměříme jen na první uvedené dilema, tedy *dilema viny* (*a nevin*).

Ústřední otázkou, o níž přeživší v této souvislosti v rozhovorech hovoří, je, zda řadoví Němci věděli o existenci koncentračních táborů jako institucí, kde dochází k hromadnému vraždění. Odpověď jednotlivých narátorů do velké míry předurčuje jejich pozdější postoj k Němcům. První možností je přesvědčení, že Němci o koncentračních táborech opravdu nic nevěděli. Příkladem je P. P., který říká o svých německých známých: „Jedna z manželek mi řekla, že když Američani přišli, dávali všude plakáty o táborech, které právě osvobodili. Prý si říkali, že tohle je přesně americké, typická propaganda, chtějí, abychom věřili, že se naše vláda takhle chovala; naše vláda možná byla špatná, ale takhle se nechovala. A potom to k nim pomalu došlo, že takoví opravdu byli.“ (interview [1], segment #145)

Druhou možností je uvažování nad tím, jak velká část Němců o pravé povaze koncentračních táborů věděla. Narátoři uvádějí, že pravou realitu těchto míst muselo znát velké množství lidí. I. F. říká, že sama nevěděla, co přesně jsou koncentrační tábory, dodává však: „Ale lidi, kteří žili okolo nich, to vědět museli! Jak to mohli nevědět? Ale víte, přijedete do Německa a můžete navždycky hledat, ale nikdo nebyl

nacista, nikdo nebyl nacista. Když jsem přijela do Německa v roce 1953, žádní nacisti tam nebyli.“ (interview [2], segment #235–236) Podle některých přeživších tedy není dost dobře možné, aby tak velké množství Němců nevědělo, co se ve skutečnosti děje – lidé v okolí táborů museli vidět příjíždějící auta a vlaky či celé skupiny lidí, které tam byly hnány (např. interview [3], segment #465). Narátorka S. G.-M. v tomto ohledu dodává, že měla vždycky, když se setkávala s Němci, nutkání zjišťovat, co přesně dělali za války, „jakou roli hráli“ (interview [4], segment #61).

Třetím pólem je přesvědčení, že do nacistické mašinérie byla zapojena většina společnosti, byť spíš na „administrativních“ pozicích. K tomuto názoru došel P. S., když ho v Belgii po válce zavedli do obrovského nacistického archivu, ve kterém mu poskytli složku vedenou o jeho zavražděném otci: „Žádný Němec mi už nikdy neřekne, že nevěděl, co se děje. Ten konkrétní člověk možná ne, ale nebudu tomu věřit. Kdo shromažďoval ty dokumenty? Možná nezabijeli, neshlíkali Židy na ulici, tomu věřím, ale když vidíte rozsah pořizování těch materiálů – kdo byl nakonec můj otec, jedna bytost velmi důležitá pro mě, ale ne pro svět, a měl složku takhle tlustou. Co měli na všechny ostatní? Když se na to všechno díváte, je to pečlivě napsané, s vytištěným číslem tetování, razítka, logistika musela být větší než armáda. (...) Když někdy během let přemýšlíte o odpuštění, ale pak přijдете na takovéhle místo, tak to navždy zmizí... zjistíte, že všichni byli zapojeni, že se to nestalo samo od sebe, podívejte se na všechny ty složky.“ (interview [5], segment #55–56)

Jméno: jeho ztráta, změna a navrácení jako atribut osobní a sociální identity

Za jakých okolností u narátorů docházelo ke změně jejich jména a jaký postoj ke změně zaujali? Jak vnímali ztrátu svého jména, především v souvislosti s internací v koncentračním táboře, kde byla jejich jména nahrazena vězeňskými čísly? Hledání odpovědí na tyto otázky bylo předmětem seminární práce Karolíny Bukovské, která při jejím sepsování využila třináct archivovaných OHI z VHA.

Autorka vychází z předpokladu, že vlastní jméno je jedním ze základních prostředků, jimiž je v naší společnosti vyjadřována jedinečnost konkrétní osoby – proces pojmenování je sociolingvistický akt determinovaný společenským prostředím (Knappová 1989). Jméno se při narození stává našim základním identifikačním prvkem užívaným v soukromém i veřejném životě a je tak zároveň jedním z hlavních aspektů osobní identity (Strauss/1959/1997: 17–20), jenž je jedinci přidělen ze strany společnosti jako objektivní rys (srov. Berger – Luckmann 1999). S pojmenováním jedince danou společností je současně ustanovena a reprodukována jeho sociální identita (Bourdieu 1998).

Z několika souvisejících témat zde ve zkratce naznačíme aspekty jen jednoho z nich, a to *změny jména*. Ty lze obecně rozdělit na *změny vynucené*, ve většině případů nařízené oficiálními úřady, a *změny dobrovolné*, vycházející z vlastní iniciativy dotyčné osoby. Pokud jde o vynucenou změnu jména, němečtí přeživší holocaustu ji často zmiňují v souvislosti s předválečnými protizidovskými opatřeními. Lidé, kteří byli dle norimberských zákonů z roku 1935 považováni za „Židy“ a jejichž jméno nebylo uvedeno v seznamu „pro Židy přípustných

jmén“, byli totiž povinni si do 1. ledna 1939 přidat ke svému stávajícímu rodnému jménu jméno druhé, v očích nacistických úřadů „typicky židovské“ – pro ženy to bylo jméno „Sara“ a pro muže „Israel“. Tuto úředně vynucenou změnu jména lze vnímat jako první krok k pozdější pověstné žluté Davidově hvězdě. Přidělení „židovských“ jmen sice ještě neumožňovalo „Žida“ rozpoznat pouhým pohledem na část oděvu, v důsledku tohoto nařízení však byly tyto osoby stigmatizovány při oficiálním úředním kontaktu. Sotvakdo však přijal tato vnucená jména skutečně za vlastní (interview [6], segment #48).

Dobrovolná změna jména souvisí v rozhovorech z VHA kupříkladu s tím, že velká část židovských přeživších holocaustu přijala po roce 1945 dobrovolně nové jméno, které nevykazovalo známky „židovství“ či „němectví“. K rozhodnutí přijmout nové občanské „já“ často vedl vnitřní odpor k původnímu jménu, které bylo spojeno s traumatizující válečnou zkušeností. Například P. A. si po válce změnil své rodné příjmení „Altmann“ na maďarizované „Abonyi“ (interview [7], segment #2). Učinil tak po vzoru svého otce, jenž byl během války internován v koncentračním táboře, tato zkušenost v něm vytvořila „odpor vůči Němcům“ a odmítl nadále nosit německé jméno. Maďarizace vlastního jména byla podle P. A. v poválečném Maďarsku běžnou praxí. Jiní přeživší holocaustu naopak ke změně jména přistoupili na základě racionální úvahy motivované pragmatickými důvody. Například E. G. se po roce 1945 spolu se svým bratrem vzdal svého rodného příjmení „Grasgrün“, protože „po válce nebylo dobré mít židovské“ ani „německé jméno“ (interview [8], segment #119). Potíže vyvolané protizidovskými postoji v poválečném Československu vyřešil změnou jména i R. S. (interview [9], segment #69). Aby zvýšil své šance na složení blíže nespécifikované zkoušky, z níž bylo vyhozeno nápadně mnoho uchazečů s „židovskými“ jmény, změnil si své původní příjmení „Schlesinger“ na ryze české příjmení „Slezák“.

Ať už šlo o nacistický zákaz pojmenovávat židovské děti „německými“ jmény, či o poválečný tlak na eliminaci „židovských“ a „německých“ jmen v osvobozených národních státech, měla válečná i poválečná společnost tendenci vnímat jméno a identitu jako neoddelitelnou dvojedinost, vzájemně se ovlivňující. Pro nacionální socialisty platilo, že kdo měl „židovské“ jméno, musel být nutně „Židem“, a naopak: kdo byl „Židem“, musel se také „židovsky“ jmenovat. Pro poválečnou společnost naopak platilo, že německé jméno má pouze „Němec“, tedy nacista. A polský či československý národ měl být po válce utužen tím, že se z občanů s židovskými jmény stali „Poláci“ a „Češi“ s odpovídajícími „polskými“ a „českými“ jmény.

Souhrnně lze konstatovat, že sociologický zájem o archivovaná OHI vypovídající o již poměrně vzdálené minulosti může napomoci i porozumění fenoménům, které žel v současné době opět formují veřejný diskurz i společenskou dynamiku v Evropě i USA. Smyslem tohoto textu bylo připomenout existenci rozsáhlých korpusů nahrávek rozhovorů, které z velké části čekají na systematické sociologické využití.

Citované rozhovory z Archivu vizuální historie USC Shoah Foundation

- [1] Interview s P. P., ID číslo 43997, Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation zpřístupněný v Centru vizuální historie Malach při Univerzitě Karlově s podporou infrastruktury LM2015071 LINDAT/Clarín (dále jen VHA).
- [2] Interview s I. F., ID číslo 52595, VHA.
- [3] Interview s R. K., ID číslo 53023, VHA.
- [4] Interview s S. G.-M., ID číslo 935, VHA.

- [5] Interview s P. S., ID číslo 53623, VHA.
- [6] Interview s A. C., ID číslo 52543, VHA.
- [7] Interview s P. A., ID číslo 55428, VHA.
- [8] Interview s E. G., ID číslo 55113, VHA.
- [9] Interview s R. S., ID číslo 54608, VHA.

literatura

- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Hájek, Martin. 2014. *Čtenář a stroj: Vybrané metody sociálněvědní analýzy textů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Knappová, Miloslava. 1989. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*. Praha: Academia.
- Kranz, Daniela. 2009. *Shades of Jewishness: The Creation and Maintenance of a Liberal Jewish Community in Post-Shoah Germany* (doktorská disertace). St Andrews.
- Mlynář, Jakub. 2017. „Co máme na mysli, když říkáme ‚my‘? Kolektivní identita, identifikace a kategorizace.“ Pp. 60–76 in: J. Mlynář, M. Paulíček, J. Šubrt a kol., *Člověk v teoretické perspektivě společenských věd*. Praha: Karolinum.
- Merton, Robert K. 2007. „O historii a systematicke sociologické teorie.“ In: R. K. Merton: *Studie ze sociologické teorie* (2. vyd.). Praha: SLON.
- Rapaport, Lynn. 1997. *Jews in Germany After the Holocaust: Memory, Identity, and Jewish-German Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Riessmann, Catherine K. 2005. „Narrative Analysis.“ Pp. 1–7 in: N. Kelly, Ch. Horrocks, K. Milnes, B. Roberts, D. Robinson (eds.), *Narrative, Memory and Everyday Life*. University of Huddersfield.
- Strauss, Anselm. 1997. *Mirrors and Masks: The Search for Identity*. New Brunswick / London: Transaction Publishers.

poznámky

- ¹ Rádi bychom se krátce zmínili také o *orální historii sociologie*, která sice nemusí být ze sociálněteoretického či metodologického hlediska tak pozoruhodným tématem, jistě však umožňuje shromáždění významných poznatků a dat. Zachycení dějin sociologie prostřednictvím rozhovorů s jejími přímými účastníky a aktéry představuje zajímavý doplněk k tradičně koncipovaným dějinám vědeckého bádání a jeho okolností, jak si i v našem prostředí uvědomili výzkumníci z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, kteří v rámci projektu *Česká sociologie 1945–1969, orální historie* pořídili devět rozhovorů s významnými osobnostmi české sociologie. Jedná se (v abecedním pořadí) o interview s J. Alanem, L. Broklem, M. Illnerem, I. Možným, J. Musilem, M. Petruskem, O. Sedláčkem, J. Šiklovou a J. Večerníkem. Rozhovory vznikly v letech 2008–2010. Podrobněji viz <http://ceskasociologie.unas.cz> (navštíveno 17. 11. 2017).
- ² V plném znění názvu *University of Southern California Shoah Foundation Visual History Archive*. USC SF, „Visual History Archive Program“, http://sfi.usc.edu/vha/vha_program (navštíveno 17. 11. 2017).
- ³ USC SF, „Collecting Testimonies“, <http://sfi.usc.edu/vha/collecting> (navštíveno 17. 11. 2017).
- ⁴ Dalšími jsou pak vyhledávání pomocí segmentace na základě metadat (*experience groups search*), osobních jmen (*people search*) a geografických lokací (*places search*).
- ⁵ Plný název zní ASR- [tj. Automatic Speech Recognition] and MT- [tj. Machine Translation] *based Access to a Large Archive of Cultural Heritage*.
- ⁶ Viz webové stránky CVH Malach: <https://tinyurl.com/y83y27vj>.
- ⁷ K rozlišení jednotlivých dimenzí identity viz [Mlynář 2017].